

Afət Cəfərova
Azərbaycan Dillər Universiteti

 10.30546/2518-752X.1.507.018

MƏTNİN QURULUŞ MEXANİZMİNDƏ BAĞLAYICILARIN ROLU

Açar sözlər: mətn, bağlayıcılar, köməkçi nitq hissələri, kateqoriya, sintaksis

Keywords: text, conjunctions, auxiliary parts of speech, category, syntax

Ключевые слова: текст, союзы, служебные части речи, категория, синтаксис

Giriş. Mətnin komponentlərini onun tərkibinə daxil olan cümlələr təşkil edir. Mətnin tərkibindəki sintaktik vahidlər olan cümlələr bir-birilə müxtəlif vasitələrlə əlaqələnir. Cümlələrin predikatının zamanca uyğunluğu, mətnin komponentlərini əlaqələndirən bağlayıcıların hər iki növü, şəxs əvəzlilikləri və s. ilə bağlıdır. Məzmunun, mövzu, müəllif üslubundan, yazı tərzindən, əsərin forma və janrından asılı olaraq mətnlər müxtəlif cür tərtib oluna bilər.

Dilçiliyin struktur-semantik, funksional-kommunikativ xüsusiyyətləri əsas tədqiqat obyektinə çevirmişdir. Mətn problemi, onun kateqoriyaları, ümumi dilçilikdə keçən əsrin 70-ci illərindən tədqiq olunmağa başlanmışdır. Azərbaycan dilçiliyində də mətn sintaksisinin öyrənilməsi istiqamətində xeyli işlər görülmüş, mətn bir sintaktik vahid kimi müxtəlif aspektlərdən tədqiqata cəlb olunmuş, bu sahədə bir çox araşdırmalar aparılmışdır.

Mətn nədir və onun təşkili mexanizmi necə olmalıdır? Mətn (ərəb mənşəlidir, məna etibarilə birləşmə sözünə uyğundur) sözlərin leksik və qrammatik cəhətdən birləşdiyi, daxili struktur-semantik əlaqələri, məntiqi məna ardıcılığı olan cümlələr məcmusudur. Formal cəhətdən sintaktik bütövlərdən ibarət olan mətn kommunikasiya prosesinin ən böyük vahididir.

“Sintaktik bütövün əsas xüsusiyyətləri məzmun vahidliyi, məna vəhdəti, bütövlük, struktur qapalılıq, komponentlərin qarşılıqlı münasibətində meydana çıxan əlaqə üsulları, əlaqə üsullarının mürəkkəb cümləyə nisbətən dərinliyi, çoxtərəfliliyi və sinonimlərə dəyişmə imkanlarının olmasıdır”[1.s.13] Cümlələrin birləşməsi komponentlərin məzmun etibarilə bir tam kimi təzahüründə ifadə edilir. Məzmun etibarilə bütövlük, quruluş baxımdan komponentlərin qarşılıqlı münasibətində meydana çıxan əlaqə üsulları, əlaqə üsullarının mürəkkəb cümləyə nisbətən dərinliyi, çoxtərəfliliyi və sinonimlərə dəyişmə imkanlarının olmasıdır

Mətn müxtəlif dil vahidlərinin leksi və qrammatik cəhətdən, eyni zamanda da məntiqi ardıcılıqla düz xətt boyunca ardıcıl düzülüşüdür. Burada məna və məzmun bitkinliyi əsas şərtidir. Onun quruluş mexanizmi təkcə qrammatik qaydalara deyil, həmçinin məntiqi-semantik prinsiplərə əsaslanır. Ə.Cavadov mətnə belə tərif verir: “Zəncirvari daxili ardıcılıqla sıralanan, müvafiq qəlibdə nizamlanan, xüsusi avaz və ahənglə bir-birinə bağlanan mürəkkəb sintaktik parçalar mətn adlanır. Mətnə funksional-linqvistik baxımdan yanaşma mətnin dildə mövcud

olan vahidlərdən müəllifin nəzərdə tutduğu fikirlərə uyğun olanları, baxışlarını və dünyagörüşünü əks etdirənləri seçərək təqdim etməsinə əsaslanır” [2, s.56] Bu tərifdən çıxış edərək deyə bilərik ki, bütöv bir mətn məna əlaqələri ilə birləşmiş nitq vahidlərinin ardıcılığıdır.

Mətnin bütövlüyü müəyyən başlığa, pragmatik məqama malik olan qrammatik, leksik, məntiqi, üslubi əlaqələr zəminində bir neçə xüsusi dil vahidləri əsasında birləşmiş və ədəbi dildəki həm yazılı, həm də şifahi nitqi təşkil edən dil işarələrinin birliyidir. O, tam şəkildə leksik-qrammatik və məntiqi-semantik mətndaxili formal-struktur, funksional-kommunikativ əlaqələrdən asılıdır.

Onun yaranmasının əsaslı qanunauyğunluqları vardır. Mətni təşkil edən amillərdən biri də cümlələrin müəyyən bir fikir ətrafında əlaqəli şəkildə ardıcıl birliyidir. Deməli, mətnin qurulma texnikası, təşkili mexanizmi ardıcıl gələn cümlələrdə semantik proqressiya ilə əlaqədardır. Bu sahədəki qanunauyğunluqların hərtərəfli tədqiqi bir sıra problemlərin həllinə kömək edir, dilin funksional əhəmiyyətini daha ətraflı aşkara çıxarır. Ona görə də sintaksisin vəzifəsi yalnız söz birləşməsi və cümlənin tədqiqi ilə məhdudlaşmır. Mətn həm də psixolinqvistik anlayışdır. İstər yazılı nitqin, istərsə də şifahi nitqin düzgün şəkildə formalaşması şəxsin psixoloji durumu, həyata baxış bucağı, dünyagörüşünün səviyyəsi, ədəbi dil normalarına sahib olması və s. kimi amillərdən asılıdır.

Dil, təfəkkürün inikasıdır, fikrinə əsaslanaraq deyə bilərik ki, insan şüurunun, təfəkkürünün məhsulu olan fikirləri beynində formalaşdıraraq nitq vasitəsilə reallaşdırır. Bildiyimiz kimi, nitqimizi də təşkil edən sintaktik vahidlər cümlələrdir. Mətn insan təfəkkürünün məhsulu kimi şüur faktına çevrilir, nitqdə cümlələrlə təzahür edir və konkret məntiqi-semantik göstəricilərlə xarakterizə olunur. Semantik əlaqələrin xüsusiyyəti linqvistik və psixologiyanın təməlləri ilə müəyyənləşir.

Linqvistik tədqiqatın obyektı kimi mətnin özünəməxsus obyektı, predmeti, məqsəd və vəzifələri vardır. Obyekt olaraq mətnin növləri, kommunikatıv xüsusiyyətləri, məlumat verə bilməsi, müəyyən bir kontekstlə əlaqəsi, modallığı və s. məsələlər öyrənilir. Mətn quruluş etibarilə, sadə və mürəkkəb cümlələrdən təşkil olunur. Sintaktik bütöv, eləcə də, cümlələrin zaman ardıcılığı, yaxın mənalı sözlərdən istifadə, tabesizlik və tabelilik bağlayıcıları, müəyyən sözlərin ardıcıl düzülüşü və s. mətndə vacib amillərdir.

Əsas Hissə. Elmi qrammatikanın, əsasən də, morfologiya və sintaksisin qarşılıqlı şəkildə əsaslı olaraq tətbiqi istiqamətində köməkçi nitq hissələrinin öyrənilməsi ən vacib istiqamətlərdən biridir. Bu yöndə aparılan tədqiqatlar nəticəsində bir sıra mübahisəli məsələlər öz həllini tapmış, dilin qrammatik quruluşunda köməkçi nitq hissələrinin yeri dəqiq şəkildə müəyyənləşdirilmişdir. Mətn sintaksisi istiqamətində əsasən, nitqin əsas ünsürü olan cümlənin məna yükünü formalaşdıran leksik vahidlərlə yanaşı qrammatik vahidlərin də funksionallığı, cümlənin yaranma mexanizmində köməkçi nitq hissələrindən istifadənin öyrənilməsi əsas tətbiq obyektı olmuşdur. Burada əsas məqsəd dil vahidlərinin potensial imkanlarından istifadənin onların qrammatik mənalının, dil elementlərinin birləşməsi məna rəngarəngliyinin müəyyənləşdirilməsidir. Cümlənin formalaşmasında mühüm əhəmiyyət kəsb edən köməkçi nitq hissələrindən biri bağlayıcılarıdır. Bağlayıcılar leksik mənaya malik olmur, ayrılıqda cümlə üzvü kimi işləyə bilmir, müstəqil suala cavab vermir. Bağlayıcılar köməkçi nitq hissəsi kimi morfolojim dil vahidi

olmasına baxmayaraq, funksional cəhətdən sintaktik vahid kimi öyrənilə bilər. “Bağlayıcılar, xüsusilə də tabelilik bağlayıcıları sintaktik çalar yaratmağa xidmət etdiyi üçün sintaktik kateqoriya hesab olunur və geniş şəkildə sintaksisdə təhlil olunur” [3, s.129]

Mətn və onun əsas ünsürü olan, fikri ifadə etməyə və tamamlamağa xidmət edən cümlə nitqin əsas strukturu olduğundan bir qrammatik vahid kimi sintaksisdə həlledici rola malikdir. Cümlə dildəki funksiyasına və kommunikasiya prosesində tutduğu mövqeyə görə qrammatika ilə üslubiyyatın sintezi kimi qəbul olunur.

Fikrin sadə və ya mürəkkəb ifadəsi daha çox cümlənin quruluşundan asılı olur. Bunun əsas səbəbi sadə cümlənin bir qrammatik əsaslı komponentdən, mürəkkəb cümlənin isə iki və daha artıq qrammatik əsaslı hissələrdən ibarət olmasıdır. Hal-hazırda biz nitqimizdə, xüsusilə də elmi üslubda daha çox mürəkkəb cümlələrdən istifadəyə üstünlük veririk. İnsan təfəkkürünün inkişafı onun nitqində istifadə etdiyi cümlələrin də mürəkkəbləşməsinə bir təkan verdi. Bağlayıcıların yaranmasına səbəb də, məhz, tabeli və tabelsiz mürəkkəb cümlələrin nitqdə istifadəsidir.

Bağlayıcılar morfoloji cəhətdən dəyişməyən kateqoriyadır, cümlə üzvü vəziyyətində iştirak etmir, mürəkkəb cümlənin tərkib hissəsi kimi, mətnin komponentlərini əlaqələndirməyə xidmət edir. Sadalanan bu xüsusiyyətlərlə yanaşı bağlayıcıların cümlənin məna yükündə, mətnin formalaşmasındakı rolunu inkar etmək olmaz. İstər cümlənin, istərsə də mətnin quruluşunda onların özünəməxsus rolu vardır.

Dilimizdə üslubi baxımdan mürəkkəb cümlələr sadə cümlələrə nisbətən məna çaları baxımdan daha rəngarəngdir. Ekspressiv məna çaları daha çox mürəkkəb cümlələr vasitəsilə ifadə oluna bilər. Ardıcıl və mürəkkəb fikirlər daha çox mürəkkəb cümlələr vasitəsilə təqdim edilir. İstər tabeli, istərsə də tabelsiz mürəkkəb cümlələrin yaranma mexanizminin eyniliyinə baxmayaraq, onlarda istifadə olunan qrammatik vasitələr öz funksional imkanları ilə bir-birindən fərqlənir.

Tabesiz mürəkkəb cümlənin komponentləri semantik, struktur və fonetik vasitələrlə bir-biri ilə əlaqələnir. Komponentlərin əlaqələnməsi, sırası, bağlayıcılar və bağlayıcı birləşmələr, işarə əvəzlilikləri, mənsubiyyət şəkildələri və s. kimi vasitələr cümlənin təşkilinə xidmət edir. Tabesiz mürəkkəb cümlələrdə fikrin ifadəsini aydınlaşdırmaq üçün qrammatik əlamətlərin ixtisarından istifadə olunur. Məsələn: “Artıq hava qaralmış, camaat evlərinə yığılmış, kəndə ağır bir sükut çökmüşdü.” Verilmiş bu nümunədə “idi” komponentinin tabelsiz mürəkkəb cümləni təşkil edən birinci və ikinci hissələrdə ixtisar edildiyinin şahidi olur. Bu tip ixtisarlarda cümlədəki fikirlər arasında əlaqə vardır, tələffüzü asanlaşdırır, tabelsizlik əlaqəsində olsalar belə, cümlələri bir-birinə bağlayır.

Tabesiz mürəkkəb cümlənin komponentlərini bir-birilə əlaqələndirməkdə bağlayıcıların və bağlayıcı birləşmələrinin rolu mühümdür. Mətni təşkil edən tabelsiz mürəkkəb cümlənin komponentləri arasında bağlılıq yaradan bağlayıcılarla yanaşı onlar arasında mütlət şəkildə məna əlaqəsinin də olması çox vacibdir. Çünki, bağlayıcılar həmin bu məna əlaqəsinə müvafiq olaraq işlədilir. Bu mövqedə tabelsizlik bağlayıcılardan istifadə olunur. Bu bağlayıcılar cümlənin həmcins üzvlərini, mürəkkəb cümlənin tərkib hissələrini, mətnin komponentlərini əlaqələndirərək funksionallıq baxımından cümlə sərhədlərini aşır. Da-da; də-də; da-də bağlayıcıları vasitəsilə: “Hamının başı qarışıq idi, Fikrət də bu fürsəti əldən verməyib

aradan çıxdı. Bəxtiyar söhbəti bağladı. Bu bağlayıcı cümlə daxilində təkrar olunan bağlayıcıdır. Sən də gəl, o da gəlsin.

Yəni bağlayıcısı: Bütün tələbələr toplanmalıdır, yəni bir nəfər də olsun dərstdən geri qalmamalıdır. “Bu savaş bizim qələbəmizlə başa çatdı, yəni düşmənin əlində bir kəndimiz belə, qalmadı”. Bu bağlayıcı mürəkkəb cümlə tərkibinə əlavəli üzvlə cümlə üzvünün əlavəsini və aydınlaşdırma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlənin tərkib hissələrini bir-birinə bağlayır, eyni zamanda da, mətnin komponentlərini bir-biri ilə əlaqələndirir. Mətni təşkil edən birinci cümlədəki fikir ikinci cümlədə aşılır. “Rəna bütün olanları beynində təhlil edir, nəyi, necə edəcəyini götür-qoy edirdi. Yəni, bu məsələnin həlli yollarını araşdırırdı”.

Və bağlayıcısı: “Birdən qapı açıldı və içəri gözlədiyimizdən də gözəl bir qız uşağı daxil oldu. Şəfiqə sakitcə anasının qarşısında oturdu və bütün olanları ona danışmağa başladı”. Bu bağlayıcı tək işlənən bağlayıcı olub qapalı şərait yaradır.

Gah (da) bağlayıcısı: “Səidə gah sakit addımlarla irəliləyir, gah da arxaya baxır, sanki kiminsə onu qaytarmasını gözləyirdi”. “Gah yağış yağırdı, gah da gün çıxırdı”. Bu bağlayıcı cümlə tərkibində təkrar olunan bağlayıcı olub cümlənin həmcins üzvləri və tabesiz mürəkkəb cümlənin komponentləri arasında bölüşdürücü, sadalayıcı məna əlaqələrini yaratmağa xidmət edir.

Həm (də) bağlayıcısı: “Ağa təəccüblü baxışlarla həm anasına, həm də bacısına baxırdı, amma nə olduğunu başa düşə bilmirdi”. Bu bağlayıcı da gah(da) bağlayıcısı kimi eyni əlaqələndirici funksiyaya malik olub, istər həmcins üzvlərin, istərsə də mürəkkəb cümlənin komponentlərini bölüşdürmə məzmunu ilə bağlayır.

Nə (də) bağlayıcısı: “Nə sən soruş, nə də mən deyim”. “Elə bil hər ikisi yerində donub qalmışdı: nə Şəhla danışdı, nə də Şahin”. Bu bağlayıcılar da təkrar olunan bağlayıcılar olub, inkar məzmununda əlaqələndirmə xüsusiyyətinə malikdir.

Ya(da) bağlayıcısı: “Dünənki hadisədən sonra Mələk ya anası ilə evlərinə qayıtmalı, ya da ömrünün sonuna qədər bu zülmə dözməliydi”.

Yoxsa bağlayıcısı: “Bir neçə günə hücum əməliyyatı keçirilməli idi, yoxsa düşmən duyqu düşə bilərdi”.

İstər mürəkkəb cümlənin, istərsə də mətnin komponentlərini əlaqələndirmək baxımından tabesizlik bağlayıcıları geniş imkanlara malikdir. Bəzən mikromətnlərdə bu və ya digər abzasın əvvəlində işlənərək əvvəlki abzasdakı fikirləri əlaqələndirir. Bu mövqedə daha çox “amma”, “ancaq”, “lakin” bağlayıcılarından istifadə olunur və fikirlər qarşılaşdırılır.” Tahirə uşaqları yığıb atası evinə getmişdi. O bir müddət burda qalmaq, olanların səbəbini araşdırmaq üçün vaxt udmaq, bununla da Fikirətin burnunu ovmaq istəyirdi. Lakin bu o demək deyildi ki, o ailəsindən ayrılmmaq, uşaqları atasız qoymaq istəyirdi.” Belə bir halın mövcudluğu bağlayıcıların mikromətnlərdə müxtəlif abzaslar arasında əlaqə yaratmaq vasitəsi olduğu fikrini təsdiqləmiş olur.

Mətni təşkil edən tabeli mürəkkəb cümlənin komponentləri arasında sintaktik, qrammatik, həmçinin məntiqi əlaqə yaratmaqda spesifik rol oynayan tabelilik bağlayıcıları mübtədə, xəbər, tamamlıq, təyin, zaman, müqayisə, yer, səbəb, qarşılaşdırma və s. budaq cümlələrin yaranma mexanizmində yüksək işlənmə tezliyinə malikdir. “Həmin bağlayıcıların işlənmə xüsusiyyəti baş cümlə komponentindəki feillərin semantikasından, eləcə də budaq cümlə komponentindəki informasiyanın əhəmiyyətli olub-olmamasından çox asılıdır” [5, s.5]. Məsələn: “Bəlkə onun da fikrindən keçir ki, anası da onunla birlikdə istirahətə getsin” mübtədə budaq

cümləli tabeli mürəkkəb cümləsində istifadə olunan “da”, “də” bağlayıcısı məhz baş cümlədən doğan “onun fikrindən keçməsi keçməsi” sualının cavabının budaq cümlədə daha konkret “onunla birlikdə istirahətə getməsini” aydınlaşdırır.

Bundan başqa, “da”, “də” bağlayıcısı mürəkkəb cümlənin baş cümləsində mübtəda yerində işlənən qəlib sözlərdən sonra gələrək cümlədə ifadə etdiyi mənanı bildirir, eyni zamanda həmin qəlib sözlə birlikdə bütövlükdə budaq cümlədəki mənanı açmış olur. “O da hamıya bəlli idi ki, Samirənin bu hadisədə bir günahı yox idi” cümləsində istifadə olunan bağlayıcı funksional baxımdan budaq cümlənin məna yükünü aydın şəkildə biruzə verir. Cümlədən bağlayıcını götürsək, o zaman qəlib sözün, yəni “o” əvəzliyinin ifadə etdiyi mənada qeyri-müəyyənlik məzmunu özünü göstərəcək. “O məlum oldu ki, anası Aynanın xətrinə dəymək istəməirdi” cümləsi ilə əvvəlki cümlədəki mənanın müqayisəsi belə bir fikri söyləməyə imkan verir ki, bağlayıcının cümlədə iştirakı, şifahi nitq zamanı xüsusi məntiqi vurğu ilə tələffüzü məhz fikrin daha konkret və dəqiq ifadəsinə xidmət edir.

Bağlayıcılar qrammatik məna ifadə etmə xüsusiyyətinə malik dil vahidləridir. Əsasən, tabeli mürəkkəb cümlənin quruluş mexanizmində müstəsna rolu olan “ki” bağlayıcısını istifadə olunduğu cümlədən çıxarılıs nəticəsində bu cümlənin tabeli mürəkkəb cümlədən ayrı-ayrı sadə cümlələrə çevrilməsinə gətirib çıxara bilər. “Onu da deyək ki, Kənan sözünə sadıq insandır” cümləsindəki “ki” bağlayıcısı aydınlaşdırma bağlayıcısı olaraq ikinci cümlədəki fikri açmağa, aydınlaşdırmağa xidmət edərək “Onu da deyək” və “Kənan sözünə sadıq insandır” sadə cümlələrindən tamamlıq budaq cümləli mürəkkəb cümlə yaratmışdır. Bununla yanaşı, eyni zamanda baş cümlənin feili xəbərinə aid olan budaq cümlənin olmasını tələb edir, yəni, baş cümlədə ifadə olunan fikrin tamamını tələb etməyə xidmət edir. Ümumiyyətlə, “çoxmənalı “ki” bağlayıcısı dilimizin bütün dövrlərində məhsuldar olub, baş cümlə ilə budaq cümlə arasında sintaktik əlaqə yaratmışdır. Bu bağlayıcı tabeli mürəkkəb cümlənin budaq cümləsini müxtəlif cəhətdən aydınlaşdırma mənalı ilə baş cümləyə bağlayır” [6, s.31].

Mikromətn daxilində cümlənin məna yükünün müəyyənləşməsində, dəqiqləşməsində bağlayıcıların mühüm rol oynadığı danılmaz bir faktdır. “Elə ki, hamı yığıldı, mənə tez xəbər elə”, “Elə ki hava qaraldı, həyətdəki uşaqlar evlərinə getdilər” tipli zaman budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin budaq cümlələrində istifadə olunan “elə ki” bağlayıcısının cümlənin həm məzmununa, həm də, quruluşuna təsiri aydın şəkildə görünür. Bu bağlayıcının ixtisarı birbaşa həm cümlənin məna yükünə, həm də quruluşuna təsir edəcəkdir. Bu bağlayıcının ixtisarı zamanı tabeli mürəkkəb cümlə quruluş etibarilə tabesiz mürəkkəb cümləyə çevriləcək. Məzmun etibarilə olan dəyişiklik hər iki komponent arasında olan məna əlaqəsinin pozulması ilə nəticələnməkdir. Bağlayıcının iştirakı baş cümlədə icra olunan hərəkəti dəqiq, konkret zamanla əlaqələndirməkdən ibarətdir, yəni, birinci cümlədə məhz “hamı yığılan kimi (zaman)”, ikinci cümlədə isə məhz “hava qaralan (zaman)” konkret zaman anlayışını ifadə edir. Bu cümlələrin məzmun etibarilə eyniliyini hər iki dil vahidi ilə reallaşdırmaq olan, yəni, “elə ki” bağlayıcısının ifadə etdiyi zaman məzmunu “kimi” və “zaman” vahidləri vasitəsilə də reallaşa bilər. Bu, həmişə belə olmasa da çox zaman mümkündür.

Bu bağlayıcı cümlədə şərt mənasının ifadəsinə də xidmət edə bilər. Yəni, bu tip cümlələrdə həm zamanla əlaqələnmə, həm də şərt anlayışı ifadə oluna bilər.

“Elə ki, hava qaraldı, tez qayıdıb evə gəl”, “Hava qaralsa, qayıdıb evə gəl” mənasını, yəni şərti bildirir. Bu da həmin bağlayıcının funksional xüsusiyyətlərindən biridir. Bu cümlənin birbaşa məzmununa təsir göstərən amil kimi qəbul oluna bilər. Deməli, buradan belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, bağlayıcıların leksik mənasının yoxluğu onların cümlənin məna yükünün müəyyənləşdirilməsində rolunun olmaması demək deyildir. Qrammatik kateqoriya olan bağlayıcıların funksional xüsusiyyətləri arasında onların mətnin məna yükünə təsirini də qeyd etmək olar. Köməkçi nitq hissəsi olaraq bağlayıcılar “sözlər, ifadələr, cümlələr və bəzən də mətnin hissələri arasında müxtəlif əlaqələr yaradır, sözlərin, ifadə və cümlələrin mənasına müxtəlif çalarlar əlavə edir” [7, s.337].

Məna oxşarlığı xüsusiyyətinə malik olmaları bağlayıcıların konkret bir mətnə də heç də hər zaman bir-birini əvəz etməsini şərtləndirmir. Bağlayıcılara məxsus bu keyfiyyət təbii ki, onların işləndiyi sintaktik bütövün məna yükü ilə bağlıdır. Qrammatik mənasına görə “əgər”, “madam ki”, “bir halda ki”, “indi ki”, “hərgah” bağlayıcıları şərt mənasını ifadə edərsə, funksional məna çalarlarına görə şərt, şübhə, təəssüf, hər hansı bir fikirlə razılaşma, qarşılaşdırma və s. bu kimi mənalar ifadə edə bilərlər. Bu da təbii ki, mətnin məzmunu ilə bağlı bir haldır. “Əgər bizim burda olmağımızı istəmərsə, onda biz getməliyik”, “Madam ki, gəlməyəcəkdin, niyə xəbər eləmədin?”, “Bir halda ki, mənimlə danışmaq istəmir, özü bilər”. Birinci cümlədə bağlayıcı şərt məzmunu ilə yanaşı təəssüf, “ikinci cümlədə “madam ki” heyifislənmək, təəssüflənmək, üçüncü cümlədəki “bir halda ki” bağlayıcısı güzəşt hissilə yanaşı inciklik də ifadə edir.. Deməli, bağlayıcılar öz qrammatik mənalarından əlavə semantik baxımdan müxtəlif məna çalarları da ifadə edə bilmək xüsusiyyətinə malikdirlər. Elə bu səbəbdən də müəyyən mövqedə onların bir-birini əvəz edə bilməsi mümkün deyildir. Eynilə də, qarşılaşdırma mənalı hərçənd (ki) bağlayıcısı öz əsas qrammatik mənasından əlavə şərt mənasının da ifadəsinə xidmət edə bilər. “Hərçənd, savadı yoxdur, onda heç müəllimlik də etməsin” cümləsində qarşılaşdırma mənasından daha çox şərt anlayışı ifadə olunur, təbii ki, funksional aspektdən yanaşsaq. Fikrin təsdiqi üçün həmin cümlədəki fikri “əgər” bağlayıcısı və şərt şəkilçisinin vasitəsilə ifadə edək. “Əgər savadı yoxdursa, onda heç müəllimlik də etməsin”. Bu cür məna əvəzlənməsi hər güzəşt mənası ifadə edən, “hərçənd (ki)” bağlayıcısı ilə başlayan cümlələr arasında mümkün deyil. “Hərçənd ki deyir ki, bu işdən xəbəri yoxdur, yenə də işimizi möhkəm tutmalıyıq” tipli qarşılaşdırma mənalı cümlələrdə bağlayıcının “əgər”bağlayıcısı ilə əvəzlənib eyni məna ifadə etməsi qeyri-mümkündür. Bu da həmin bağlayıcının funksional xüsusiyyətlərindən biridir.

Nəticə

Deməli, köməkçi nitq hissəsi olaraq bağlayıcılar kontekstin məna yükündən asılı olaraq ona təsir edə bilər, müəyyən məna çalarlarının formalaşmasına xidmət edir. Bağlayıcılar istər mikro, istərsə də makromətn daxilində funksional baxımdan sintaktik mövqedə həm qrammatik, həm də əlaqə vasitəsi kimi istifadə oluna bilərlər. Mətnin komponentləri arasında nəna əlaqələrinin reallaşması zamanı bu köməkçi nitq hissəsinin vasitəçi rolunda çıxış etməsi əsas şərtlərdən biridir.

Elmi yeniliyi

Bağlayıcılar qrammatik məna ifadə etmə xüsusiyyətinə malik bir dil vahididir. Mətn daxilində cümlənin yükünün müəyyənləşməsində, dıyıqlaşmadasında bağlayıcıların mühüm rolu vardır. Mətnə və onu təşkil edən komponentlərin tərkibi

bindəki bağlayıcıların ixtisarı onların həm məzmununa, həm də quruluşuna təsīt edir. İstər mətnin, istərsə də cümlənin komponentlərini əlaqələndirmək baxımından bağlayıcıların geniş imkanları mövcuddur. Bağlayıcılar komponentlər arasında suntektik, qrammatik, eləcə də, məntiqi əlaqə yaratmaqda spesifik xüsusiyyətlərə malikdirlər.

Ədəbiyyat:

1. Məmmədli N., Kazımiov Q., Kazımov İ., Hacıyeva N., İsmayılova T., Ələkbərova A., Əhmədova E. Mətn dilçiliyi problemləri. "Zərdabi Nəsr" MMC, Bakı, 2023, 260 s.
2. Cavadov Ə/ Müasir Azərbaycan ədəbi dilində sintakti vahidlərin sırası. "Elm", arasında sintaktik, qrammatik,
3. Rəsulzadə D. Tabelilik bağlayıcılarının zərflik budaq cümlələrində işlənmə xüsusiyyətləri. ADU, Dil və ədəbiyyat № 1, 2014 səh. 67-73
4. İsmayılova T. Azərbaycan dili mətnlərinin təşkili mexanizmi. "Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi" №2, 2022, səh. 81-96
5. Yunusov D. Müxtəlif sistemli dillərdə tabelilik bağlayıcılarının müqayisəli tədqiqi. ADU Dil və ədəbiyyat № 2, 2014 səh. 75-89
6. Cəfərzadə V. Müasir Azərbaycan dilində bağlayıcı vasitələrin mətnyaradıcı xüsusiyyətləri. Fil.ü.f.dok.dissertasiyasının avtoreferatı Bakı, 2022, 37səh.
7. Kazımov Q. Müasir Azərbaycan dili (morfologiya) Bakı, 2010, 399 səh.
8. Abdullayev K və b. Azərbaycan dilində mürəkkəb sintaktik bütövlər. Bakı, 2012, 606 səh.
9. Xəlilov Ə. Sintaktik bütövlərin əmələ gəlməsində morfoloji elementlərin rolu. Azərbaycan dili morfologiyasının actual məsələləri. ADU 1987, 98 səh.

Afat Cafarova

Summary

THE ROLE OF CONJUNCTIONS IN THE STRUCTURAL MECHANISM OF THE TEXT

The article examines some of the key issues in text linguistics – the concept of text and the units used in its formation mechanism. Among the units that form a text, it is essential to accurately identify the means that create formal-grammatical cohesion, thematic and semantic connectedness, as well as logical sequence. One such means of connection is the use of conjunctions. The formal-structural aspect of a syntactic whole (and of the text in general) depends on its lexical composition, the methods of grammatical structuring, the ways and means of linking text components, as well as on prosodic tools (intonation, pause, stress), the use of morphological elements, and so on. For a text to be properly constructed and formed, its components must be interconnected not only semantically, but also grammatically. The article explores the features of coordinating and subordinating conjunctions in the context of their role in linking components of microtexts and identifying the semantic nuances between them.

Афет Джафарова

Резюме

РОЛЬ СОЮЗОВ В МЕХАНИЗМЕ СТРУКТУРЫ ТЕКСТА

В статье рассматриваются одни из основных проблем лингвистики текста – текст и единицы, используемые в механизме его формирования. Среди единиц,

формирующих текст, необходимо правильно определить средства, создающие формально-грамматическую связность, тематическую и семантическую связанность, а также логическую последовательность. Одним из таких средств связи являются союзные слова. Формально-структурная сторона синтаксического целого (и вообще текста) зависит от его лексического состава, способов грамматического оформления, способов и средств связи между компонентами текста, а также от просодических средств (интонация, пауза, ударение), использования морфологических элементов и др. Для построения и формирования текста необходимо, чтобы его компоненты были связаны не только семантически, но и грамматически. В статье исследуются особенности сочинительных и подчинительных союзов в контексте их роли в связке компонентов микротекстов и определения смысловых оттенков между ними

Rəyçi: dos. Ə.Axundova